

דף שבעי

פרשת ויחי, תשס"ז
מספר 685

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

בשורת האבות לבנים בפרשת 'ויחי'

פרשת ויחי חותמת את ספר בראשית, שהוא ספר הבריאה והאבות, ומסמנת את סוף עידן האבות ואת המעבר ממשפחה לעם. מעבר זה גלום כולו באישיותו של יעקב, שמבין שלושת האבות עיקר ייעודו הוא בניין האומה על-ידי העמדת שנים עשר הבנים, הלוא הם השבטים; הוא יעקב שבשם שנוסף לו – ישראל, גלום גרעין עם ישראל.

יעקב מעביר בצוואותיו את המורשת מן הדור האחרון של האבות אל הדור הראשון של השבטים המרכיבים את האומה. הצוואות ערוכות במבנה כיאסטי: תחילה ציווי ליוסף על אודות קבורת יעקב בכנען, לאחר מכן הודעה ליוסף על עתיד בית יוסף – השבטים אפרים ומנשה בארץ כנען, לאחר מכן נבואה לכל השבטים על עתידם בארץ כנען אחרי הכיבוש וההתנחלות, ולבסוף חזרה על הציווי לקברו בכנען, אלא שהפעם הציווי מופנה לכל הבנים. נמצא ששני האיברים הראשונים של המבנה פונים אל יוסף בלבד, ושני האחרונים – אל כל בני יעקב.

כאמור, הציווי לקבור את יעקב בקבר אבותיו שבכנען נמסר תחילה ליוסף לבדו: "לפי שהוא יכולת בידו לעשות" (רש"י לבר' מז:כט-לא, על-פי בראשית רבה, צו:ה). יוסף נדרש לחכמה דיפלומטית רבה כדי שפרעה יסכים להעברת עצמותיו של יעקב אל מחוץ לארץ מצרים (נ:ד-ה). לשם כך אף הסתמך על השבועה שהשביעו אביו, והלוא רק לשם כך אכן השביעו.¹ אבל ציווי דבר זה לכל בניו (מט:כט-לב) טעמו עקרוני: כל הבנים-השבטים יהיו שותפים בהבאת גוויית יעקב לכנען ובקבורתו במערת המכפלה. גם בשהותם בסבלות מצרים יהיה קבר האבות והאימהות נקודת כיסופים, תקווה ומשיכה עבורם.

מסע הקבורה והאבל של בניו של ישראל לכנען הוא מעין תקדים ומעין "חזרה כללית" לקראת מסע הגאולה של בני ישראל לכנען בעתיד. בזה באה על פתרונה התמיהה על אודות מסלול מסע הקבורה. הלוא יש שני מסלולים ראויים ממצרים לחברון: ב"דרך הים", כלומר לאורך החוף עד עזה ומשם מזרחה לחברון, או דרך צפון סיני וצפון הנגב דרך קדש-ברנע ובאר-שבע לחברון. והנה אנו קוראים שמסע ההלוויה עבר דרך "ג'רן האטד אשר בעבר הירדן" (נ:ט). מדוע נעשה עיקוף ארוך זה? בוודאי הייתה סיבה פוליטית או צבאית שמנעה את המסלול הישיר, אך התורה באה לומר שיעקב סלל את הדרך לבניו העתידיים להיכנס לכנען באותו מסלול: דרך עבר הירדן.

בצוואות לבנים-שבטים על אודות עתידם בעת שובם ממצרים לכנען (בזוג הפנימי שבמבנה הכיאסטי) יעקב נותן מעמד בכיר ליוסף בהקדימו את הצוואה המיוחדת אליו לצוואת שאר השבטים. הצוואה ליוסף ממלאת את כל פרק מ"ח וכוללת חמישה עניינים: א. חלוקת בית יוסף לשני שבטים; ב. מתן מעמד בכיר להם "כראובן וכשמעון"; ג. ציון אפרים לפני מנשה; ד. מקום קבורת רחל; ה. העיר שכם. מלבד כל אלה יעקב מברך אף את אפרים ואת מנשה (מח:יד-טז).

יעקב פותח בהזכרת התגלות ה' אליו בלזו, היא בית-אל, ששם הבטיחו ה': "גוי וקהל גויים יהיה ממך" (לה:יא), ובלשון יעקב עתה: "ונתתיך לקהל עמים" (מח:ד).² מכאן יכול יעקב לראות עצמו כעין "אב המון גויים"; אב הבונה את העם מהשבטים, ויש לו מעין זכות לקבוע את מספר השבטים ומבניהם. כשיעקב נותן

¹ על פי רמב"ן בפירושו על מט:לא.

² כבר יצחק בירך את יעקב בברכה דומה: "והיית לקהל עמים" (כח:ג), לפני הולדת הבנים-השבטים. מכאן שאין הבטחות אלו מוסכות לזמן לידת בני יעקב.

ליוסף שתי נחלות בכנען, הוא מעניק לו מעין מעמד של בכור הנוחל "פי שנים" (דב' כא:ז), כלומר שני חלקים. כשיעקב אומר על שני בני יוסף "כראובן ושמעון יהיו לי" (מח:ד), פירוש הדבר שהם יחשבו כאילו נולדו מיעקב עצמו, או שהראשון בבני יוסף יחשב בכור, כאילו הוא ראובן. אולי כך הבין זאת בעל דברי הימים בכתבו על ראובן "כי הוא הבכור ובחללו יצועי אביו נתנה בכרתו לבני יוסף בן ישראל" (דבהי"א ה:א).

ואולם, נראה שיש עוד טעם מדוע נחשב יוסף לשני שבטים, ורמוז הוא בדברי יעקב ליוסף קודם שבירך את שני הבנים: "ראה פניך לא פללתי והנה הראה אתי א-להים גם את זרעך" (מח:יא). כלומר משנעלם יוסף מלפני אביו, חשב אותו האב כמת, כמחוק ממספר השבטים. והנה, משהופיע יוסף שוב לפני יעקב – מעין תחיית המתים – הופיע יחד עם שני בנים שנולדו לו. על כן אותם שני בנים נחשבים מעתה לשני בניו של יעקב: "שני בניך הנולדים לך בארץ מצרים עד באי אליך לי הם" (מח:ה). הכרה זו היא מעין אימוצם³ על ידי יעקב, אימוץ שיאושש בברכתו הישירה של יעקב את בני יוסף בהשיתו ידיו עליהם (מח:יד-יט). אולי יש במעין אימוץ זה כדי לנטרל את הפגם בייחוסם של אפרים ומנשה, שאמם הייתה בת לכהן לעבודה זרה (מא:מה) ומצריית – מוצאה מעם המאופייין במעשי עריות כמו הכנענים (ראו ויק' יח:ג).

בתוך בית יוסף יעקב מבכר את אפרים הצעיר על פני מנשה הבכור. מוטיב זה של העדפת הצעיר חוזר בכל ספר בראשית בפרט ובכל המקרא בכלל. המקרה האחרון בסיפור המקראי הוא העדפת דויד הצעיר על פני כל אחיו, ושם נוסף ההסבר הכולל: "כי לא אשר יראה האדם, כי האדם יראה לעינים וה' יראה ללבב" (שמו"א טז:ז). במקרה הזה ובכל שאר המקרים המקרא משמיענו במישרין או בעקיפין את הסיבה להעדפת הצעיר, ואילו כאן, בבני יוסף, חסר הנימוק, ואין לנו אלא לשער. הדעת נותנת שהבכור מנשה נולד בתחילת נישואי יוסף לאסנת המצרית, אולי כשמונה שנים קודם שנתוודע ונתאחד יוסף עם בית אביו. מנשה גדל וחונך על-ידי אמו המצרית בסביבה מצרית, כשאביו יוסף טרוד בניהול כלכלת מצרים. אבל האח הצעיר אפרים גדל כשמשפחת יעקב כבר הייתה במצרים, ובוודאי השפיעה על חינוכו.

כיוון שיוסף הוכר כבכור אָחיו וכאב לשני שבטים, הרי הוא מעין אב רביעי אחרי שלושת אבות האומה, וראוי היה שאמו רחל תיקבר במערת המכפלה עם שאר האימהות. על כן מתנצל יעקב לפני יוסף (מח:ז) ואומר שאכן כך היה ראוי, אלא שמיתתה החטופה של רחל בדרך מנעה זאת.

רמב"ן מעיר (בסוף ביאורו לבר' מט:ז) שלא רק סיבה טכנית הייתה כאן, אלא ההשגחה כיוונה זאת אף מסיבה עקרונית: אין זה ראוי שבקבר האבות יהיו קבורים איש עם שתי נשותיו שהן אחיות, בניגוד לחוק התורה (ויק' יח:יח). לכן נקברה עם יעקב רק לאה, אשתו הראשונה, ואילו רחל נקברה בקבר המיוחד לה. יוצא אפוא שיש לבני ישראל קבר אבות עם שלושה זוגות של אבות ואימהות, ועוד שני קברים – אחד של האם והאחר של בנה: קבר רחל וקבר יוסף, שכאמור, הוא מעין אב רביעי: אב לבית יוסף.

ובהיותו מעין אב רביעי נמסרת ליוסף מפי יעקב בשורת הייעוד המכוונת לעם כולו: "ויאמר ישראל אל יוסף הנה אנכי מת והיה א-להים עמכם והשיב אתכם אל ארץ אבותיכם" (מח:כא). לפני מותו ימסרנה יוסף לשאר האחים-שבטים: "ויאמר יוסף אל אחיו אנכי מת וא-להים פקד אתכם והעלה אתכם מן הארץ הזאת אל הארץ אשר נשבע לאברהם ליצחק וליעקב" (נ:כד). באותו מטבע לשון – פ-ק-ד – עתיד משה להביא את בשורת הגאולה לזקני ישראל בימי השעבוד (שמ' ג:טז), ועתידים ישראל להאמין לה (שם ד:לא)⁴.

כיבוש צבאי אחד בארץ כנען כבש בית יעקב בחיי יעקב: העיר שכם (לד), ובעניינה חותם יעקב את צוואתו המיוחדת ליוסף: "ואני נתתי לך שכם⁵ אחד על אחיך אשר לקחתי מיד האמרי בחרבי ובקשתי" (מח:כב). חרבו וקשתו של יעקב הם שני הלוחמים שבבניו – שמעון ולוי, שכבשו את העיר שכם והרגו את תושביה (מט:ה), ולכאורה ראויים הם לנחול את העיר שכבשו. אך בשל הסתייגות יעקב מאלימותם היתרה (שם ה-ז) ניטלה שכם מהם וניתנה ליוסף. אכן שכם שוכנת במרכז נחלת בית יוסף, בין נחלת אפרים לנחלת מנשה, ובמקביל לדבריו לעיל על אודות קבר רחל, יעקב רומז כאן לקבר המקביל, קבר בנה יוסף. וכך נאמר בסוף ספר יהושע (כד:לב):

ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם, בחלקת השדה אשר קנה יעקב מאת בני חמור אבי שכם במאה קשיטה, ויהיו לבני יוסף לנחלה.

"ויהיו" – הן העיר שכם שנכבשה הן השדה שנקנה (לג:יח-יט). נמצא ששתי חלקות השדה שקנו האבות בכנען שימשו לקבורת אבות: שדה המכפלה (כג) לשלושת האבות והאימהות והשדה שלידי שכם לקבורת יוסף.

³ לא אימוץ ממש, שאינו מוכר בחוק המקראי.

⁴ וראו שמות רבה ה, יג. על אמונת ישראל בסיסמה מסופר בסגנון פרוזאי, לכן נעדרה הכפלת הפועל פ-ק-ד.

⁵ פרשנים רבים מפרשים ש"שכם אחד על אחיך" הכוונה: חלק נוסף על אחיך (ולא העיר שכם). אולם נראה לי לפרש כמו השבעים והתרגום המיוחס ליונתן, המתרגמים כאן לעניין העיר שכם. ד"י אברבנאל מצמיד זאת גם לקבר יוסף, אך "בחרבי ובקשתי" הוא מפרש על מחיר מאה קשיטה שבו קנה יעקב את השדה ליד שכם, להבדיל ממעשה האלימות של חרב שמעון ולוי.

אחרי הצוואה לבית יוסף באה הצוואה לכל בית ישראל לשבטיו (מט:א-כח), המבשרת ומנבאת: "את אשר יקרא (=יקרה) אתכם באחרית הימים" (שם:א). "אחרית הימים" כפשוטה היא "אחרי העידן הנוכחי". וכאן: אחרי שהותכם במצרים, בשלב הראשון של ישיבת ישראל בארץ, היא תקופת השופטים "עד כי יבא שילה ולו יקהת עמים" (שם י), כלומר עד תחילת מלכות הקבע של בית דוד משבט יהודה. לכמחצית מהשבטים אלו נבואות טובות, מעין ברכות, אולם נבואות טובות נאמרו לראובן, לשמעון, ללוי וליששכר. גם הנבואות לרדף ולגד אינן מרנינות, עד שביניהן מתפלל יעקב "לישועתך קיויתי ה'" (שם יח). בשורת יעקב לכל שבט את אשר יקרהו בעתיד, בארץ כנען, באה לחזק את ביטחונם שאכן ישובו שמה, לבר מן הברכות האישיות שבירך יעקב את כל אחד מבניו, ככתוב: "ויברך אותם איש אשר כברכתו ברך אתם" (שם כח),⁶ ואין עניינה של התורה לפרט לנו את הברכות האישיות. כאמור, גוויית יעקב הועלתה לכנען ונקברה שם, ושם מצפה לשוב הבנים. גם קבורת יוסף במצרים לוותה בהשבעה להעלות את עצמותיו לכנען בתום השעבוד (נ:כה-כו). שני מתים אלה מצווים לצאצאיהם את החיים ואת בשורת הגאולה.

מנחם בן-ישר

המכון לתולדות חקר המקרא היהודי, בר-אילן

המכללה האקדמית אשקלון

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

⁶ ראו ראב"ע מט:א, ובעקבותיו רד"ק מט:כח, המפרידים (שלא כטעמי המסורה) בין "וזאת אשר דבר להם אביהם" המוסב על הנבואות לעיל ובין המשך הפסוק על אודות הברכות.